
ТКАЧУК Т.Л.,
кандидат психологічних наук,
доцент, кафедра
загальної психології,
Інститут соціальних наук та
самоврядування ім. Г. Алієва,
Міжрегіональна академія
управління персоналом,
м. Київ

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ОПТИМІЗАЦІЇ ВПЛИВУ ВЧИТЕЛЯ НА МОРАЛЬНЕ ЗРОСТАННЯ ПІДЛІТКІВ

У статті розкриваються особливості морального розвитку підлітків, які супроводжуються прагненням до створення власної системи моральних цінностей. Розкриваються труднощі міжособистісної взаємодії підлітків з дорослими, які часто приводять до «смыслового бар'єру». Обґрунтовується роль педагога у моральному зростанні особистості підліткового віку. Визначаються компетенції, якими повинен володіти вчитель для успішної взаємодії з підлітками: емоційна зрілість, емоційна стійкість, комунікативна компетентність. Розкривається зміст прийомів та технік з оптимізації зазначених компетенцій.

Ключові слова: моральний розвиток підлітків, «смысловий бар'єр», емоційна стійкість, емоційна зрілість, комунікативна компетентність вчителя.

В статье раскрываются особенности нравственного развития подростков, сопровождающиеся стремлением к созданию собственной системы нравственных ценностей. Раскрываются трудности межличностного взаимодействия подростков со взрослыми, которые часто приводят к «смысловому барьеру». Обосновывается роль педагога в моральном росте личности подросткового возраста. Определяются компетенции, которыми должен обладать учитель для успешного взаимодействия с подростками: эмоциональная зрелость, эмоциональная устойчивость, коммуникативная компетентность. Раскрывается содержание приемов и техник по оптимизации указанных компетенций.

Ключевые слова: нравственное развитие подростков, «смысловой барьер», эмоциональная устойчивость, эмоциональная зрелость, коммуникативная компетентность учителя.

The article reveals the features of moral development of adolescents, accompanied by the desire to create its own system of moral values. Revealed the difficulties of interpersonal child-to-adult interaction. As many of it are caused not only features individual tumors adolescence (sense of maturity, growing negativity, criticism of the system of adult standards), as some of it are results of teachers unreadiness to this type of change and lack ideas about features of moral development of adolescents. The role of the teacher in the moral growth of individual adolescence. Defined jurisdiction, which should have a teacher for successful interaction with adolescents: emotional maturity, emotional stability, communicative competence. The content of methods and techniques to optimize these competencies.

Key words: moral development of adolescents', "semantic barrier", emotional stability, emotional maturity, communicative competence of teachers.

Постановка проблеми. Сучасний стан суспільного розвитку пред'являє нові вимоги до системи освіти та виховання підростаючої особистості. Суттєві зміни суспільства, перехід його від одного якісного стану до іншого певною мірою змінюють саму людину: її світогляд, моральність, особистісні якості та ін. У сьогоденні виховний та освітній процеси набувають гуманістичного спрямування, центром якого є людина, її інтереси, почуття, потенційні здібності. Тому сучасний педагог повинен не тільки професійно формувати знання, але й допомагати підростаючій особистості адаптуватися та реалізовувати власні можливості у соціальному просторі. Це стає неможливим без глибокого вивчення та розуміння розвитку психічних, соціально-психологічних осо-

бливостей особистості на різних етапах онтогенезу.

Мета статті – розкрити психологічні особливості морального зростання підлітків та обґрунтувати роль вчителя в цьому процесі; визначити основні умови оптимізації взаємин педагога з дітьми підліткового віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Класичною психологічною наукою (Л.І. Божович, Л.С. Виготський, Д.Б. Ельконін, С.Л. Рубінштейн, Д.Й. Фельдштейн, В.Є. Чудновський, С.Г. Якобсон та інші) доведено, що у підлітковому віці особистість досягає такого рівня когнітивного розвитку, який дозволяє їй осмислити нормативно-ціннісний потенціал духовних взаємин людей. Підліток прагне до створення власної, автономної системи моральних цінностей, які будуть пережиті ним та стануть для

нього зрозумілими.

Подібні наукові положення відображені в роботах сучасних зарубіжних та вітчизняних учених (Ю.А. Алексєєва, І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, Орбан-Лембрик, Ф. Райс, А.О. Реан, Х. Ремшмідт, та ін.).

На думку сучасних психологів А. Гольдштейна та В. Хомик, гуманізація та демократизація устрою шкільництва в Україні неможливі без усвідомленого виміру морального розвитку особистості. За позицією вчених, поведінка людини набуває статусу моральної лише тоді, коли полегшує взаємини людей та здійснюється усвідомлено, вільно, без примусу. Автори цих положень мають на увазі відсутність гетерономних норм, правил, що регламентують та контролюють спосіб поведінки підростаючої особистості, яка втілює у власне життя внутрішні (автономні) приписи [4].

Як відмічає К.О. Абульханова, посиляючись на результати власних досліджень, відсутність у вчителя уявлень про особистість школяра, блокує його активність. Як наслідок, у нього виникає подвійний психологічний бар'єр, і він починає реалізовувати демонстративну або захисну поведінку [1].

Актуальність цієї проблеми зростає в умовах роботи з особистістю підліткового віку. Саме цей вік викликає справедливі хвилювання як учителів, так і батьків. Соціальні конфлікти між підлітками та педагогами нерідко мають серйозний безкомпромісний характер, причому вони частіше зумовлюються першими, що спричиняє в учнів підліткового віку низьку успішність та дезадаптовану поведінку.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів.

Наголосимо на тому, що провід-

ний вид діяльності у підлітковому віці – інтимно-особистісне спілкування. Однак, висуваючи на передній план навчальний егоцентризм, школа відмежовує міжособистісне спілкування підлітків з дорослими або однолітками. Вона пропонує учням цього віку вирішувати ті завдання, які в їх особистісному розвитку не є суттєвими у цей період. Потреба підлітка в емпатійному довірливому спілкуванні з дорослими, зокрема вчителями, рідко може бути реалізованою. Ця обставина часто призводить до формування підвищеної тривожності особистості підліткового віку, невпевненості у собі, виникнення труднощів у розвитку міжособистісних взаємин. У результаті виникає «смисловий бар'єр» як форма прояву інтелектуальних почуттів, що виникають внаслідок різних ставлень як підлітка, так і дорослого до одного і того ж вчинку або поведінки [2; 8]. Цей бар'єр проявляється через конфліктність, грубість та негативізм учня цього віку в ставленні до вчителів. Однак, підліток не в змозі самотійно подолати смисловий бар'єр, оскільки він не володіє таким високим рівнем рефлексії та моральним досвідом, як доросла людина. Багато залежить від учителя, його такту, вміння зрозуміти та прийняти позицію підлітка, його прагнення до самостійності, бажання самореалізуватися. Ігнорування таких важливих аспектів розвитку особистості або винесення їх за рамки компетенції школи призводить до відриву особистісного та морального розвитку підлітка від системи шкільного навчання. Тому нерідко у школяра цього віку відбувається втрата інтересу до учбового процесу.

Л.Е. Орбан-Лембрик, спираючись на результати власних досліджень, відмічає, що кожний другий класний керівник сам організовує роботу, при-

гнічуючи ініціативність, творчість підлітка, його самостійність. В умовах регламентації, авторитарного впливу вільний простір для конструювання підростаючою особистістю власної системи моральних цінностей є обмеженим. Більше того, кожний третій учитель забезпечує засвоєння моральних норм підростаючою особистістю тільки на рівні сприймання та розуміння. Рівень же прийняття загальнолюдських цінностей підлітками, діяльність яких пов'язана з регуляцією власної моральної поведінки, випадає із сфери впливу не тільки вчителя, але й батьків [5].

Проте труднощі, що відчують дорослі у стосунках з підлітками, часто компенсуються авторитарним стилем спілкування. Про це свідчать результати наукових досліджень І.М. Гояна, який вивчав психологічні особливості розвитку моральної поведінки підлітків. У його дослідженні наголос ставився на здатності підростаючої особистості до усвідомлення себе суб'єктом моральної поведінки. Однак, процес засвоєння цієї поведінки ускладнюється авторитарним впливом, регламентацією та адмініструванням, які практикуються у школі. Дослідник наголошує на тому, що формування у підлітків досвіду саморегуляції власної поведінки як чинника ефективного морального розвитку передбачає виконання дорослими, насамперед психологами та вчителями, таких умов: включення підлітка в систему самовиховання, наявність чітко сформованої системи вимог, сприяння моральній активності учнів, організація моральної освіти серед підлітків, батьків та вчителів [3].

Глибоко вивчаючи питання взаємостосунків підлітків з учителями, ряд психологів та педагогів акцентують увагу на тому, якими якостями

повинен володіти професійний учитель [4; 5]. Вчені зауважують на певних умовах успішної взаємодії з підлітками. Учитель повинен володіти:

- емоційною стійкістю;
- емоційною зрілістю;
- комунікативною компетентністю.

Емоційна стійкість передбачає тривалість та ступінь стабільності емоційних реакцій, станів. Емоційна стійкість особистості вчителя благодієно впливає на психічний розвиток самих підлітків. Такий учитель є здатним розглянути та зрозуміти будь-яку точку зору на те чи інше питання, що є дуже важливим при взаємодії, зокрема спілкуванні з особистістю підліткового віку. Це дозволяє останній висловлювати власну думку на різні аспекти життєдіяльності, у тому числі моральні. Емоційно стійкий педагог є щирим для особистісного спілкування з підлітком, що викликає відповідне до нього ставлення співрозмовника.

Емоційна зрілість дозволяє педагогу зберігати адекватний нервово-психічний стан в умовах, які потребують концентрації енергії та опір емоційним напруженням, психічному дискомфорту. Емоційна зрілість відображає вищий рівень розвитку позитивних емоцій та почуттів особистості: здатність до співчуття, прояв поваги, доброти та любові до інших людей, емпатія, взаєморозуміння, гуманність та інше. Це, у свою чергу, дозволяє вчителю налагодити тісні особистісні взаємини з підлітками не на основі формального спілкування, а на основі взаєморозуміння, взаємоповаги та безумовного прийняття один одного.

Комунікативна компетентність розглядається як система внутрішніх засобів регуляції комунікативних дій особистості, які сприяють продук-

тивному, тобто ефективному спілкуванню. Структуру комунікативної компетентності складають навички оптимізації спілкування, вміння встановлювати психологічний контакт та створювати доброзичливу атмосферу, навички оптимального використання вербальних та невербальних засобів спілкування. Комунікативно компетентний учитель спілкується з підлітками як з повноправними особистостями, які мають право на власну думку, власні моральні цінності та переконання.

Для більш глибокого та усвідомленого власного ставлення дорослих (батьків та вчителів) до підліткового віку та розуміння психологічних особливостей його протікання учасникам пропонується вправа «Продовжить речення». Протягом 10 хвилин потрібно написати близько 5 речень до фрази «Підліток – це...» [6].

З аналогічною метою для батьків проводиться вправа «Асоціації» [6; 10]. Вона сприяє усвідомленню учасниками процесу дорослішання підлітків та змін, які супроводжують цей процес. Батькам пропонується подумати та відповісти на наступні запитання:

- Які образи у вас викликає фраза «дорослішання дітей»?

- З ким або з чим ви можете асоціювати власних дітей-підлітків?

- Як нам домовлятися з підлітками, коли вони входять у нову життєву ситуацію, у новий етап розвитку та не хочуть, щоб з ними поводитися, як з дітьми?

- Що ми можемо зробити у ситуації, коли підлітки вже не підкорюються старим правилам, але ще не готові жити за новими для них правилами дорослої спільноти?

Особливі труднощі взаємин можуть спостерігатися з авторитарними педагогами. Саме авторитарний стиль

спілкування педагога з підлітками часто призводить до конфліктів і негативізму останніх. З метою запобігання цих явищ пропонується вправа «Прохання та вимоги» [7]. На початок надається дефініція понять «прохання» та «вимоги»:

«Прохання – це чесний вираз своєї позиції та своїх бажань, зроблений у такій формі, що інша людина може погодитися або відмовити, оскільки ви просите висловити її позицію та бажання. Пряме висловлювання своїх бажань – одна з найщиріших форм спілкування людей між собою: кожний може просити про те, чого він хоче від іншого; а той, кого просять, може сказати у відповідь «так» або «ні» відповідно до своїх бажань (та стосунки зберігаються незалежно від того, виконано прохання чи ні; ніяких негативних почуттів не залишається ні в того, кого просять, ні в того, хто просить, якщо йому відмовлено).

Вимога – це побажання, висловлене в категоричній формі, і передбачає його виконання. Прямі законні вимоги не можуть зашкодити взаємостункам, оскільки звичайно виступають як договір, угода сторін про виконання якихось дій. Прихованні вимоги, тобто ті, які не обговорювалися і становлять собою ніби мовчазну угоду сторін замасковані прохання у формі емоційного шантажу, безсумнівно рано чи пізно викликають роздратування, злість, обурення та негативізм». Потім учасники працюють у парі. Їм надається інструкція: «Попросіть щось у вимогливій формі. Що ви відчуваєте, коли вимагаєте? З'ясуйте, що відчуває при цьому ваш партнер. Тепер попросіть про щось, виражаючи свої почуття, запитуючи та вислуховуючи, що відчуває інший. Що ви відчуваєте, коли просите?»

Широко використовуються психо-

лого-педагогічною практикою в роботі з учителями так звані «педагогічні ситуації» [4]. Вони несуть у собі певну психолого-педагогічну дилему та сприяють розвитку вміння прогнозувати педагогом наслідки власних дій та реакцію учнів. Пропонується вирішити наступні ситуації:

1. Ви намагаєтеся подати важливу тему на уроці, але двоє учнів у класі галасують. Ви відчуваєте, що ваші плани можуть бути зірвані. Ваші дії?

2. Під час уроку Ви випадково знайшли у парті учня цигарки. Що Ви будете робити?

3. Микола дізнався, що його батьки розлучаються. Він став грубіячити, почав пропускати заняття. Як слід вчинити у такій ситуації?

4. Олена щойно на «відмінно» складала іспит. Раптом учні стали дражнити її улюбленицею вчительки. Олена дуже хвилюється з цього приводу. Що у такій ситуації може зробити класний керівник?

5. Сергій дуже повний, і його часто дражнять інші учні. Ваші дії з цього приводу як класного керівника?

6. На початку занять учень говорить вам: «Я не думаю, що ви, як педагог, зможете нас чомусь навчити». Ваша реакція?

7. Учень, демонструючи своє погане ставлення до однокласника, говорить: «Я не хочу навчатися разом з ним». Як на це повинен відреагувати вчитель?

Враховуючи соціально-психологічні особливості морального розвитку особистості підлітків, лібералізації їх моральних цінностей та емансипації від дорослих, учителям пропонується комплекс заповідей педагогічного спілкування [7; 10], які сприятимуть більш довірливим їх взаєминам з учнями підліткового віку:

1. Педагогічний процес будується

на підґрунті ваших взаємин з підлітками. Саме вони надають зазначеному процесу неповторний особистісний смисл. Думайте над власними взаєминами з вихованцями та цілеспрямовано їх будуйте.

2. При організації педагогічного спілкування намагайтеся виходити не тільки з педагогічних цілей та завдань.

3. Точно та адекватно орієнтуйте своє мовлення на конкретну особистість або на групу, як на уроці, так і в ході виховного заходу.

4. Спілкування у педагогічному процесі не слід обмежувати тільки інформацією.

5. При спілкуванні намагайтеся створювати рівноправні взаємини.

6. Намагайтеся відчути та усвідомити психологічну атмосферу у класі.

7. Навчайтеся слухати співрозмовника у процесі спілкування. Слід вислухати підлітка до кінця, навіть якщо він, на ваш погляд, говорить неправильно та забирає ваш час.

8. При організації спілкування з учнями, намагайтеся відчути їх настрій, який виникає у ході спілкування. Не слід ставитися до психологічної ситуації спілкування як до чогось стабільного – вона може змінюватися кожну хвилину.

9. Якщо у ході спілкування у вас виникла необхідність показати підлітку помилковість його суджень, намагайтеся зробити це тактовно.

10. Уникайте штампів спілкування з підлітком. Емпатійне розуміння створює у підлітків почуття гідності та віри у свої сили.

11. Не допускайте негативних установок у ставленні до підлітків. Пам'ятайте, що вчитель, який сприймає внутрішній світ своїх учнів безоцінно, поводить себе природно і відповідно до своїх внутрішніх пере-

живань, створює необхідні умови для їх плідного навчання та виховання.

12. Пам'ятайте, що неаргументована критика поведінки, знань, стилю життя підлітка не має ніякого сенсу, якщо вона не несе у собі конструктивної основи та не передає підлітку особистісного, позитивного ставлення до нього.

13. Частіше посміхайтесь підлітку. Це створює у школярів на уроках позитивний емоційний настрій.

14. Намагайтесь у процесі вашого спілкування з підлітком використовувати слова схвалення, похвали та заохочування. Це виступає суттєвою мотивацією та стимулом моральної поведінки особистості підліткового віку.

15. Пам'ятайте, що для підлітків є важливим ставлення до нього як до повноправної особистості. У цьому відображається його прагнення до самоствердження та самореалізації.

16. Частіше пригадуйте своє дитинство, свої враження, переживання. Такі спогади допоможуть відчувати внутрішній стан учнів, зрозуміти мотиви їхніх учинків. Таким чином ви

психологічно наблизитеся до своїх учнів, краще розумітимете їх, зберігаючи при цьому і свій авторитет, і свою роль ведучого.

Учителям пропонується визначити 3-4 найголовніших із зазначених заповідей взаємодії з підлітком та аргументувати свою думку. Це сприятиме більш глибокому та усвідомленому позитивному ставленню педагогів до учнів підліткового віку.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже, труднощі міжособистісної взаємодії між підлітками та вчителями часто викликані відсутністю в останніх знань про особливості морального зростання особистості старшого підліткового віку, що часто приводить до виникнення «сміслового бар'єру», конфліктів та непорозумінь.

Розкрито провідні компетенції вчителів, які допоможуть налагодити взаємини з підлітками: емоційна зрілість, емоційна стійкість та комунікативна компетентність. Наведені техніки та прийоми оптимізації зазначених компетенцій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Абульханова К. *Личность в условиях дефицита общения* // Воспитание школьников. – 2000. – №10. – С. 4-8.
2. Булах І.С., Алексеева Ю.А. *Развиток моральної самосвідомості особистості підлітка: Навчально-методичний посібник*. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – 72 с.
3. Гоян І.М. *Психолого-педагогічні особливості розвитку моральної поведінки підлітків*. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.07. – К., 1997. – 24 с.
4. Гольдштейн А., Хомик В. *Тренінг умінь спілкування: як допомогти підліткам* / Пер. з агл. В. Хомика. – К.: Либідь, 2003. – 520с.
5. Орбан Л.Э. *Акмеологическая концепция нравственного становления личности: Автореф. дис...докт. психол. наук: 19.00.13.- М., 1992. – 61 с.*

6. Осипова И. Личностно ориентированные способы конструктивной коммуникации с учащимися // Воспитание школьников. – 2006. – №8. – С. 26-32.
7. Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний та освітньо-популярний журнал / Голова ред. ради С.Д. Максименко.: К. «Соціс Геллап», 1999. – №4. – 48 с.
8. Психология подростка / Под ред. А.А. Реана. СПб «Прайм-Евразия», 2003. – 432 с.
9. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности / Пер с нем. – М.: Мир, 1994. – 320 с.
10. Семенова Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога: Учебное пособие. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2005. – 256 с.